लघुग्रन्थरत्नप्रभावलिः-६

गैरिकसूत्राणि

सवृत्तिकानि

जड्युपनामकगङ्गारामोन्नीतानि

रघुनाथशर्मविरचितविवरणसमेतानि

व्रजवल्लभद्विवेदेन

प्रस्तावनापाठभेदादिभिः संयोज्य संपादितानि

सारस्वती सुषमा

फाल्गुनपूर्णिमा, संवत् २०१४

प्रस्तावना

अथेमानि प्रकाश्यन्ते सवृत्तिकानि सविवरणानि च गैरिकसूत्राणि। अत्र केवलं सूत्राणां नवकं विद्यते। सूत्रकारेणैतेषु गैरिकं कुत्र कुत्र लापनीयं हस्तलिखितेषु ग्रन्थेष्विति संक्षेपनः प्रतिपादितम्, स्वोपज्ञवृत्तौ तदुदाहरणमुखेन स्पष्टीकृतं च। यद्यपि विविधाकारेषु शीशकाक्षरेषु विद्यमानेषु मुद्रणयुगेऽस्मिन् न प्रतिभाति तस्य गैरिकरञ्जनविधेः कापि साम्प्रत-मुपयोगिता, किन्तु यदा बृहत्तमा भाष्यवृत्तिटीकादिग्रन्था हस्तेनैव लिख्यन्ते स्म, पदच्छेदा-नुच्छेदविरामचिह्नानामभावयुगे तस्मिन् हस्तामलकवत् प्रत्यक्षं तस्योपयोगित्वं न केषाञ्चन तिरोहितचरम्। किञ्च, साम्प्रतमपि मुद्रितपुस्तकेषु विशेषावधानाय स्थलविशेषरञ्जनप्रकारो दृश्यत एव। सोऽयं गैरिकरञ्जनसंप्रदायो यद्यपि प्राचीनतमस्तथापि तत्प्रतिपादकसाहित्यस्या-भाव इवावलोक्यते। इदम्प्रथमतयेवेमानि सूत्राणि विरचितानीति तद्वृत्तिसमाप्तौ—"समूल-मपि निर्मूलम्" इति ग्रन्थकृदुक्त्या प्रतीयते। तदत्र प्रथमं सूत्रवृत्तिप्रतिपाद्यविषयजातस्य परिचयः प्रदीयते, तदनु च ग्रन्थकर्तृ तदितरग्रन्थानुद्दिश्य कापि चर्चा प्रतंस्यते।

ग्रन्थप्रतिपाद्यपरिचयः

गैरिकं कुत्र कुत्र लापनीयमिति प्रश्नस्योत्तरमुखेनैव सूत्राणामेषां प्रवृत्तिरवलोक्यते। तत्र प्रथमसूत्रेण तद्वृत्त्या च ग्रन्थारम्भे तदवान्तरप्रकरणारम्भे च "श्रीगणेशाय नमः, श्रीसर-स्वत्यै नमः" इत्यादीनीष्टदेवतानमस्कारसूचकानि वाक्यानि गैरिकेण रञ्जनीयानीति प्रति-पाद्यते। द्वितीयस्मिन् सूत्रे प्रतीकस्याद्यन्तयोर्भागयोः स्वीयसम्प्रदायानुसारमेकतरो भागो रञ्जनीय इति, वृत्तौ च सोदाहरणं प्रतीकलक्षणं प्रतिपाद्य योगविभागेन सूत्रशृङ्खलितभाष्य-वृत्त्यादावापाततः समापतितानि सूत्राणि सर्वत्र रञ्जनीयानीति प्रतिपाद्यते। शङ्कामतान्तरयो-राद्यन्तौ द्वावपि भागौ रञ्जयेदिति तृतीयसूत्रस्य, अवान्तरशङ्कामतान्तरवाक्ययोरपि तौ 'आहुः' इत्यादयः शब्दाश्च रञ्जनीया इति च तद्वृत्तेः प्रतिपाद्यो विषयः। संमतिव्यञ्जकाः "ओम्, तदाहुः, यदाहुः" इत्यादयः शब्दाः, अपिशब्दात् "अत्र ब्रूमः" इत्यादीन्युपसंहारवाक्यानि

च रञ्जनीयानीति चतुर्थसूत्रस्य तद्वृत्तेश्च प्रतिपाद्यम्। पञ्चमं सूत्रं तद्वृत्तिश्च "तच्चिन्त्यम्, तन्न" इत्यादीनि निषेधसूचकानि "एतेन, अत एव, अपास्तम्, अलम्" इत्यादीनि पदानि च रञ्जनीयानीति प्रतिपादयति। षष्ठेन सूत्रेण तद्वृत्त्या च पक्षान्तरबोधकं "यद्वा, अथवा" इत्यादिकं पदम्, दोषान्तरबोधकं "किञ्च, अपि च" इत्यादिकं पदं च रञ्जनीयमिति; सप्तमेन सूत्रेण ग्रन्थदेवतयोर्नामसु गैरिकं लापनीयमिति; अष्टमेन सूत्रेण "इतिश्री" इत्यादि-ग्रन्थसमाप्तिसूचकपुष्पिकादिषु सम्पूर्णे वाक्ये व्यवधानेन गैरिकं देयमिति, वृत्त्या च न केवलं ग्रन्थसमाप्तिपुष्पिकास्वेवापि तु पर्वाध्यायसर्गादिपुष्पिकास्वप्येष एव न्यायोऽनुसरणीय इति प्रतिपादितम्। नवमसूत्रस्य तद्वृत्तेश्च 'अङ्केऽङ्के' गैरिकं लापनीयमिति, अस्य सूत्रस्य ज्योतिः-शास्त्र एव प्रवृत्तिरिति च प्रतिपादनीयो विषयः।

ग्रन्थस्य महत्त्वम्

उपरिनिर्दिष्टस्य प्रतिपाद्यविषयजातस्यावलोकनेन सुष्ठु खल्विदं परिज्ञायते यदमुना लघुकायेन ग्रन्थेन कथं नामाऽनायासेन परिहृतास्ता बाधाः, याः साम्प्रतिकेन सम्पादनकला-ताण्डवेन परिहृता अपि संत्रासयन्ति सचेतसां चेतांसि। विविधाकारैरायसाक्षरैः, विराम चिह्नादिभिः, परिच्छेदपदच्छेदानुच्छेदादिभिः, अध्यायादिसमाप्तिषु पृष्ठपरिवर्तनैश्च महता ऽऽयासेन यदभीष्टं संसाध्यते साम्प्रतम्, अत्र केवलं गैरिकप्रदानविधिना तत्सर्वं समसाधि। "ग्रन्थदेवतयोर्नाम्नि" इति सप्तमे सूत्रे ग्रन्थकारनाम्नामपि समावेशः सुसाध एव। "अङ्केऽङ्के" इति नवमं सूत्रं ज्योतिःशास्त्रे कथमभ्रान्तत्वाय कल्पत इति विवरणावलोकनेन स्फुटं प्रतिभासेत।

ग्रन्थकर्तृपरिचयः

सवृत्तिकानामेतेषां सूत्राणां कर्ता वर्तते जडीत्युपनामको वाराणसेयो नारायणपुत्रो नीलकण्ठशिष्यो रसतरङ्गिणीव्याख्या(नौका)-सव्याख्यरसमीमांसा सव्याख्यतर्कामृतचषकानां रचयितेति तत्कृतग्रन्थेभ्य उपलभ्यते। तथा हि सूत्रसमाप्तौ—"इति जड्युपनामकगङ्गाराम-कृतगैरिकसूत्राणि समाप्तानि" इति, वृत्तिसमाप्तौ च— "इतिश्रीजड्युपनामकगङ्गारामोन्नीता गैरिकसूत्रवृत्तिः" इति च वर्तते पुष्पिका। ईदृश्येव पुष्पिकाऽन्येषु नौकाप्रभृतिग्रन्थेष्वपि दृश्यते। तेन सर्वेषामेतेषां ग्रन्थानामेककर्तृकत्वमवगम्यते। उट्टङ्किताश्चैत आफ्रेख्टसंगृहीतायां बृहत्सूच्यामेककर्तृकत्वेनैव। तेषु च रसमीमांसाटीकाया आरम्भे—"हृदि नारायणतातमाश्रये" इति, तर्कामृतचषकप्रारम्भे च—"तातं नारायणं वन्दे" इति च दृश्यते। तथैव तर्कामृतचषका-

रम्भे—"नीलकण्ठगुरवे नमो नमः" इत्यवलोक्यते। तेनैष नारायणस्य पुत्रो [1]नीलकण्ठस्य च शिष्य इत्यायाति। एष वाराणसीवास्तव्य आसीदित्यत्र यद्यपि न किमपि कण्ठोक्तं प्रमाणं समुपलभ्यते, तथापि मुक्तावलीप्रकाशकर्तुर्दिनकरस्य स्वमातामहत्वोक्त्या, दिनकर-दिवाकरमहादेवभारद्वाजनीलकण्ठप्रभृतीनां च वाराणसीवास्तव्यत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्, वाराणस्यामेवास्य सर्वेषां ग्रन्थानां बाहुल्येनोपलब्ध्या, अधुनापि तत्परिवारस्य तत्र स्थितस्य

१. लन्दननगरीस्थ-इण्डिया आफिस पुस्तकालयस्य विवरणात्मके सूचीपत्रे २१२३ संख्यक-पुस्तकविवरणे—"गङ्गारामेण मुक्तावलीप्रकाशस्योपयोगः कृतः, महादेवभट्टदिनकरो हि यस्य रचयिता, यश्चाप्यस्यैव नीलकण्ठस्य शिष्यः" इति दृश्यते। एतन्न शोभनम्; भगवन्त-भास्करापरपर्यायद्वादशमयूखनिर्माता भट्टवंशावतंसो नारायणभट्टस्य पौत्रः शङ्करभट्टस्य पुत्रो नीलकण्ठो हि तिथ्यर्काऽऽचारार्काद्यनेकधर्मशास्त्रनिबन्धरचयितुर्बालकृष्णात्मज-महादेवभारद्वाजज्येष्ठपुत्रस्य दिवाकरस्य मातामह आसीदिति बहुशस्तद्ग्रन्थेभ्यः परिज्ञायते। तथा हि —

श्रीरामेश्वरसूरिसूनुरभवन्नारायणाख्यो महान्
येनाकार्य्यविमुक्तके सुविधिना विश्वेश्वरस्थापना।
तत्पुत्रो विबुधाधिपः क्षितितले श्रीशङ्करस्तत्सुतो
जातो भास्करपूजकः पृथुयशाः श्रीनीलकण्ठो बुधः ॥३॥
भारद्वाजकुलेऽमले समभवत् श्रीबालकृष्णाभिधः
साहित्यामृतवारिराशिरतुलः सर्वद्विजानां गुरुः।
तत्सूनुः प्रथमो महामणिरिव प्रख्यातकीर्तिर्गुणै-
र्जातो न्यायनये बृहस्पतिसमो नाम्ना महादेवकः ॥४॥
तत्पुत्रेण दिवाकरेण विदुषा श्रीनीलकण्ठप्रभो-
र्दौहित्रेण.............................
तिथ्यर्कः क्रियते प्रणम्य पितरं बालां तथा मातरं

[काशीस्थाच्युतग्रन्थमालायां प्रकाशिते तिथ्यर्के, पृ० १-२]

अस्यैव दिवाकरस्य कनिष्ठभ्राताऽऽसीद्दिनकरः। एवं च भारद्वाजदिवाकरदिनकरयो-र्मातामहो विद्यागुरुरप्यासीद् भाट्टो नीलकण्ठः। स एव (मातामहस्य मातामहः) दिनकरनप्तुर्गङ्गारामस्यापि गुरुर्भवेदित्यत्र न किमपि प्रामाण्यं प्रतीयते। अतो गङ्गारामगुरुर्नीलकण्ठस्तद्भिन्न एव भवितुमर्हति। अपि च, म०म०पाण्डुरङ्गवामन-काणेमहोदयेन "हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र"-ग्रन्थस्य प्रथमे भागे व्यवहारमयूखभूमिकायां च नीलकण्ठभट्टस्य साहित्यरचनासमयः १६१०–१५४५ ई० निर्धारितः। एवं च वैक्रमसप्तदशशताब्द्या अन्तिमोऽष्टादशशताब्द्या आरम्भिको भागश्च तस्य स्थितिसमयः। एष एव नीलकण्ठो वैक्रमाष्टादशशताब्द्या अन्तिमभागभवस्य गङ्गारामस्य गुरुर्न कथमपि भवितुमर्हतीति सुधीभिर्विभाव्यम्।

महत्त्वपूर्णस्य हस्तलेखसंग्रहस्य चात्र स्थित्या नूनं सिद्ध्यति। [1]बालकृष्णात्मजस्य महादेवभारद्वाजस्य तनयो मुक्तावलीप्रकाशस्य खण्डितांशस्य पूरयिता दिनकरोऽस्य ग्रन्थकर्तुर्मातामह आसीदिति तर्कामृतचषकस्य स्वोपज्ञतात्पर्यटीकातो[2] ज्ञायते। तत्र हि—"दिनकरकरकृत-

---

श्रीबालकृष्णात्मजसूनुनिर्मितां वर्षे खवेदाश्वहिमांशुसंयुते।
कृतिं विलोक्याखिलकालनिर्णयं निःशङ्कमाशंसतु पण्डितो जनः॥

इति तिथ्यर्कसमाप्तिश्लोकतः [पृ० २६६] १७४० वि० संवत्सरस्तस्य रचनाकालः परिज्ञायते। अत्र तिथ्यर्कभूमिकायां दृश्यते—"तिथ्यर्कस्य निर्माणकाले (१७४० वि०) ग्रन्थकृतः पञ्चाशद्वर्षासन्नमपि वयो यदि कल्प्येत तदास्य जनिर्विक्रमसप्तदशशतकस्यान्ते (१६९० वि०) समभूदित्यायाति। अयमेवास्य जन्मकाल इत्यभियुक्तेभ्योऽपि श्रूयते" [पृ० १३] इति। वयं तु तिथ्यर्कनिर्माणकाले ग्रन्थकृतः पञ्चाशद्वर्षासन्नवयोकल्पने न किमपि प्रमाणमुपलभामहे। १८१८ वि० वत्सरे दिवाकरस्य कनिष्ठभ्रात्रा दिनकरेण तर्कामृतचषकः संशोधित इति साधयिष्यते। एवं च यदि तिथ्यर्करचनासमकालं दिनकरस्य जन्म स्वीक्रियेत, तथापि तस्य १८१८ वि० वत्सरे ७८ वर्षपरिमितं वयः संभवति। तथा च तस्य ज्येष्ठभ्रातुर्जन्म पञ्चाशद्वर्षेभ्यः पूर्वं संजातमिति वदन्तो नैवाभियुक्ताः, अपि तु किंवदन्तीसमाराधका एव स्युः।

१. लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितरं श्रीबालकृष्णाभिधं
भारद्वाजकुलाम्बुधौ विधुमिव श्रीगौरवास्याम्बुजात्।
ज्ञात्वाऽशेषमतं मितेन वचसा सिद्धान्तमुक्तावली-
गूढार्थांस्तनुते यथामति महादेवः परेषां मुदे॥

इति मुक्तावलीप्रकाशमङ्गलाचरणश्लोकतः, "इतिश्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे उपमानपरिच्छेदाख्यः पञ्चमः परिच्छेदः" इत्युपमानपरिच्छेदान्तपुष्पिकाभ्यश्चोपमानपरिच्छेदपर्यन्तप्रकाशनिर्माता महादेवभारद्वाजः, "इतिश्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टारब्धे तत्पुत्रदिनकरभट्टप्रपूरिते मुक्तावलीप्रकाशे शब्दपरिच्छेदाख्यः षष्ठः परिच्छेदः" इति शब्दखण्डपुष्पिकातः, "भानुं प्रणम्य परिभाव्य च शास्त्रसारं मुक्तावलीकिरण एष पितृप्रदिष्टः। सद्युक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं नीतः प्रकाशपदवीं सुधियां मुदेऽस्तु॥" इति ग्रन्थसमाप्तिश्लोकतश्चावशिष्टांशस्य पूरयिता तत्पुत्रो दिनकर इति प्रतीयते। आफ्रेख्टबृहत्सूच्याम्—"महादेवभट्टो दिनकरः स्वपित्रा बालकृष्णभट्टेन साकमेतां प्रकाशटीकां निर्मितवान्" [भा० १, पृ० ४३६] इति दृश्यते। भ्रान्तमेतद्विवरणमिति तिथ्यर्कभूमिकायां तत्संपादकैः श्रीकृष्णपन्तमहाशयैः खण्डितमेवैतत्।

२. सरस्वतीभवनस्थ आ० ८७३२ संख्याको हस्तलेखो द्रष्टव्यः। अयं हस्तलेखः खण्डितः, ४०–२२५ पत्रात्मको वर्तते।

ब्रह्मामृतवर्षिण्यां सभायामासीदिति [पृ० २६]। गङ्गारामजटीयनामकमेकं दिनकरीटिप्पणं[1] मद्रासनगरतः प्रकाशितं दृश्यते। एतच्च टिप्पणं दिनकरीखण्डनात्मकम्। कुत एतस्य हस्तलेखादिकं समुपलब्धमिति ग्रन्थभूमिकातो नोपलभ्यते, न च सन्ति गङ्गारामकृतित्वपरिचायकानि लक्षणानि तत्र। "मुक्तावलीप्रकाशात् स्फुरिते चषके" इति तर्कामृतचषकस्य मङ्गलाचरणश्लोकतः, "चषकसुवर्णस्पर्शं दिनकरकरकृतपरामर्शम्" इति तत्रैव समाप्तिश्लोकतश्च यस्माद् ग्रन्थरत्नाच्चषकनिर्माणस्फूर्तिर्लब्धा, यत्कर्तुः स्वमातामहस्य करस्पर्शेन स्वकीयग्रन्थसंशोधनं च स्वीकृतम्, तस्यैव ग्रन्थस्य खण्डनात्मको ग्रन्थस्तेन निर्मित इत्यत्र प्रबलप्रमाणाभावे न किमपि वक्तुं शक्यते। यो हि ग्रन्थो मद्रासनगरतः प्रकाशितस्तत्र तु तस्याभिन्नकर्तृकत्वसाधकं किमपि प्रामाण्यं नोपलभ्यत इत्युक्तमेव।

अनेन ग्रन्थकर्त्रा मणिमालानामकं ग्रन्थमपि निर्मितमिति [2]नौकाटीकातः समधिगम्यते। एव च ग्रन्थो न्यायविषयक एव भवेत्, संगतिपदार्थस्य तत्र विशेषेणोपपादनात्। अस्यापि ग्रन्थस्याऽऽफ्रेक्टबृहत्सूच्यामुल्लेखो नास्ति। एतद्विषये विस्तरेण प्रमाणपुरःसरं सरस्वतीभवने साम्प्रतमेव संगृहीतस्य जडीसंग्रहस्य विवरणपरिज्ञानानन्तरं वक्तुं शक्येत।

---

१. मद्रासनगरस्थमैलापुरस्थानतः श्रीबालमनोरमामुद्राक्षरशालायां १९२३ई०वर्षे श्रीविश्वनाथतर्कपञ्चाननकृता कारिकावली मुक्तावली-प्रभा-मञ्जूषा-दिनकरीय-रामरुद्रीय गङ्गारामजटीयटीकाभिः समन्विता बालमनोरमाग्रन्थमालायाः षष्ठसंख्यारूपेण संमुद्रय प्राकाश्यं नीता। अत्र ८५५-८७८ संख्याकेषु पृष्ठेषु गङ्गारामजटीयं नाम दिनकरीटिप्पणं विद्यते। तस्यायमादिमः श्लोकः—

यस्माद्भवन्ति लोका येनोज्जीवन्ति यत्र लीयन्ते।
तस्मै कस्मैचिदिदं भवतु परस्मै नमः पुंसे॥ इति।

समाप्तौ च—

"दिनकरीयटिप्पणं गङ्गारामजटीयं सम्पूर्णम्" इति।

सम्पूर्णे चास्मिन् ग्रन्थे महादेवनाम्ना दिनकरनाम्ना वा मुक्तावलीप्रकाशमतमुल्लिख्य खण्डितम्। अनुमानखण्डखण्डने महादेवदिनकरयोरुभयोर्नामधेयं दृश्यते विपर्यस्तक्रमेणापि। किमत्र बीजम्?

२. "तदुक्तमभियुक्तैः—आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः संगतिरिति। विवेचितं चेदं मणिमालायामस्माभिरिति नेह प्रस्तूयते" [नौका, पृ० १५] इति।

ग्रन्थकारस्य समयः

जडीत्युपाह्वेन गङ्गारामेण पूर्वं मणिमाला, ततो नौका टीका, ततः परं [1]रसमीमांसा-तट्टीके, ततश्च तर्कामृतचषकस्तस्य तात्पर्यटीका च निर्मिताः। अत्र बहुषु ग्रन्थेषु तेन रचनाकाल उट्टङ्कितः। स चैवम्—

[2]ग्रहाङ्कनगपृथ्व्यब्दे नौकाङ्गिरसि वत्सरे।
एकद्वित्रिचतुःश्लोका गङ्गारामेण पूरिताः॥
[3]वर्षे वर्षाकाले दिग्दन्तिनभोवसुवसुधामिलिते।
व्यलिखद् गङ्गारामो गङ्गारामोभयप्रीत्यै॥
[4]वर्षे वर्षाकाले चषकं त्रिशद्वसुवसुधामिलिते।
व्यलिखद् गङ्गारामो गङ्गारामोभयप्रीत्यै॥

अत्रान्तिमश्लोकस्तर्कामृतचषकतात्पर्यटीकासमाप्तिसूचकः, तत्रैवास्य श्लोकस्य दर्शनात्। चषकपुस्तकेषु ग्रन्थसमाप्तिश्लोको न दृश्यते। सरस्वतीभवने संवत् १८१८ वर्षे लिखितमेकं (आ० ६७४३ संख्याकं) चषकपुस्तकं विद्यते, यत्र मुखपृष्ठेऽन्तिमपृष्ठे च—"तर्कामृतचषक-

---

१. रसमीमांसायां तट्टीकायां च बहुषु स्थलेषु (पृ० २, ५, ११, १४) नौका टीका समुद्धृता, वक्ष्यमाणग्रन्थरचनाकालतो नौका टीकैव पूर्वं रचितेति स्पष्टं प्रतीयते च; तथापि नौकाया-मेकत्र—"यथास्मत्कृतरसमीमांसायाम्" [पृ० ७६] इति रसमीमांसोद्घ्रियते। किमत्र बीजमिति न परिज्ञायते। भाण्डाकरशोधसंस्थाया विवरणात्मके सूचीपत्रे २०५ क्रम-संख्यायां स्थापिते ११३/१९१६-२४ संख्याके नौकाहस्तलेखे तु नैवोद्धृता रसमीमांसेति तत्रोद्धृतग्रन्थनामावल्यवलोकनतः परिज्ञायते।

२. रसतरङ्गिणीनौका, पृ० ६८
सरस्वतीभवनस्थे न० १६/५६६ संख्याके पुस्तके—
नगग्रहाद्रिपृथिवीप्रमितेऽब्दे प्रमोदके।
पौष्यां विलिखितं ग्रन्थं यत्नेन परिपालयेत्॥

इत्येवं नौकासमाप्तिश्लोको दृश्यते। अनेन नौकारचनाकालः १७९७ वि० संवत्सर आयाति। म०म०पी०वी०काणेमहोदयेन नौकारचनाकालः १७३२ ई० वत्सरः स्थापितः [हि० सं० पो० पृ० ३९५]। तत्र किं प्रमाणमिति न जानीमः। तदनुसारं १७८९ वि० संवत्सरस्तद्रचनाकालः समायाति। भाण्डारकरशोधसंस्थाया हस्तलेखे तु मूलोद्धृत एव पाठो वर्तते।

३. सटीका रसमीमांसा, पृ० १४

४. आ०८७३२ संख्याकसरस्वतीभवनस्थतर्कामृतचषकतात्पर्यटीकाया हस्तलेखस्य समाप्तौ।

पुस्तकमिदं जड्युपनाम्नो गङ्गारामस्य" इति लिखितं दृश्यते। तेन चषकनिर्माणकालः १८१८ वि० संवत्सर एव स्यादिति निश्चीयते। एवं गङ्गारामेण १७६६ वि० संवत्सरतः १८३० वि० संवत्सरपर्यन्तं ग्रन्था रचिता इति परिज्ञायते। मणिमालाग्रन्थस्तेन नौकाटीकातः पूर्वं रचित इत्युक्तमेव प्राक्। एतावता वैक्रमाष्टादशशताब्द्याश्चतुर्थो भाग ऊनविंशशताब्द्याः पूर्वार्द्धश्चास्यावस्थितिसमय इत्यायाति।

प्रस्तुतसंस्करणसामग्री

सरस्वतीभवनस्थानां त्रयाणां हस्तलेखानां साहाय्येन प्रस्तुतं संस्करणं प्रतिसंस्कृतम्। तत्रैकपत्रात्मकस्य कसंज्ञकस्य पुस्तकस्य संख्या आ० ४५८८, पत्रद्वयात्मकस्य खसंज्ञकस्य संख्या आ० ६१०२, एकपत्रात्मकस्य गसंज्ञकस्य च हस्तलेखस्य संख्या न० ५५७४ वर्तते। सर्व एवैते देवनागराक्षरेषु तूलपत्रेषु च लिखिताः सन्ति। लिपिकालः कुत्रापि न दृश्यते। गङ्गारामजडीरचितग्रन्थानां हस्तलेखेषु बहुषु मूलमात्राणि सूत्राणि यत्र तत्रावलोक्यन्ते। न तत्र कोऽपि विशेष इति न सा सामग्री सर्वा संकलिता। तथैव वाराणसीतः प्रकाशिताया रसमीमांसायाः समाप्तौ सवृत्तिकानि सूत्राणि मुद्रितानि सन्ति। तत्रापि न कोऽपि विशेष इति।

विवरणकर्तुः परिचयः

सवृत्तिकानामेषां सूत्राणां दुरूहतामवलोक्य प्रार्थिता गुरुचरणाः श्रीमन्तो रघुनाथशर्माणः सूत्रवृत्त्योर्विवरणं व्यरीरचन्। तदेवं सूत्रवृत्तिविवरणात्मक एष लघुग्रन्थः प्राच्यविद्यारुचीनां विदुषां पुरतः समुपस्थाप्यते। अत्र विवरणकारस्य संक्षेपेण परिचयप्रदानं मन्येऽप्रासङ्गिकं न भवेत्।

पूज्यचरणा इमे उत्तरप्रदेशराज्यस्थबलियामण्डलान्तर्गत छाता-ग्रामवास्तव्यानां प्रथितवैयाकरणानां श्रीरामटहलपण्डितानां पौत्राः, व्याकरणवेदान्तनव्यन्यायादिविषयेषु लब्धशेमुषीकाणां श्रीसुदर्शनाचार्यवर्यतोऽधीतव्याकरणानामुदासीनसम्प्रदायप्रथितस्वामिब्रह्मानन्दमहोदयतो लब्धपारम्परिकवेदान्तरहस्यानां श्रीसीतारामशास्त्रिद्रविडत उपात्तनव्यन्यायविद्यानां पञ्चदशीव्याख्या-अनुभूतिप्रकाशव्याख्येतिग्रन्थद्वयीनिर्मातॄणां गुरुकुलकांगड़ी-ज्वालापुरमहाविद्यालय-वाराणस्यादिषु पञ्चाशद्वर्षं यावत् कृतसरस्वतीसमाराधनानां श्रीमतां काशीनाथशास्त्रिणां कनिष्ठपुत्राः, पूज्यपितृचरणेभ्योऽधिगतसकलशास्त्ररहस्याः, स्वकीयश्वसुरमहोदयेभ्यो हिन्दूविश्वविद्यालयस्थसंस्कृतमहाविद्यालये वेदान्ताध्यापकेभ्यः श्रीमदच्युतनामधेयविद्वद्वरेभ्यो विशेषेण नव्यन्यायशास्त्रमप्यधीतवन्तः।

व्याकरण-साहित्य-धर्मशास्त्र-वेदान्त-मीमांसा सांख्ययोग-नव्यन्यायप्रभृतिषु सर्वेष्वेव शास्त्रेष्वप्रतिहतं ग्रन्थग्रन्थिभेदनपटीयो वैचक्षण्यं विराजते एषाम्। वाराणसीस्थ-संन्यासीसंस्कृतमहाविद्यालय ब्रह्मविद्यापाठशाला-मारवाड़ीसंस्कृतविद्यालयेषु वेदान्तव्याकरण-साहित्याद्यध्यापनं कुर्वन्त इमे १९४० ई० वर्षे राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणाध्यापकपदे नियुक्ताः साम्प्रतं वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये वेदान्तप्राध्यापकपदमलङ्कुर्वन्ति। एतेषां पातञ्जलमहाभाष्यस्य तृतीयाध्यायान्ता टिप्पणी, चित्सुखीग्रन्थस्य टिप्पणी च मुम्बापुरीस्थ-निर्णयसागरमुद्रणालयतः प्रकाशिते। भगवद्गीताया वाक्यपदीयस्य च मिताक्षरा-गूढार्थ-दीपिकाख्ये व्याख्ये निर्मीयेते साम्प्रतम्। सारस्वत्यां सुषमायामेतेषां विचारगभीरा विविध-विषयालङ्कृता निबन्धाः प्रकाशिताः सन्ति प्रकाश्यन्ते च। विवरणावलोकनत एव विदुषां पुरत एतेषां सूक्ष्मेक्षिकाचातुर्यं स्फुटीभवेदित्यलं बहूक्तिः।

उपसंहारः

संक्षेपतो ग्रन्थकारविषये यथामति किञ्चिदुक्तमत्र। शतीशचन्द्रविद्याभूषणरचिते "हिस्ट्री आफ इण्डियन लॉजिक" नामके ग्रन्थे, म०म०गोपीनाथकविराजनिबद्धे "सरस्वतीभवन स्टडीज"-पत्रिकायाश्चतुर्षु भागेषु प्रकाशिते "बिब्लियोग्राफी आफ न्यायवैशेषिक"-नामके विस्तृते निबन्धेऽन्येषु च न्यायशास्त्रस्येतिहासग्रन्थेषु निबन्धेषु वा दिनकरगङ्गारामयोर्विषये किमपि न दृश्यते। अधुनात्र्येतद्विषयिका श्रद्धेयचरणानां म०म०गोपीनाथकविराजमहोदयानां संक्षिप्तैका टिप्पणी यू०पी०हिस्टोरिकल सोसाइटी-पत्रिकायाः १९१८ ई० वर्षे प्रकाशितायाः प्रथम-भागस्य द्वितीयखण्डे १४७ १४९ पृष्ठेषु दृश्यते; यत्र सर्वप्रथमं दिनकरगङ्गारामयोः संबन्धः समयश्च स्पष्टीकृतः। अन्यत्रापि निबन्धादिषु किञ्चिद्भवेत्तन्न परिज्ञातमस्माभिः। एतत्संबद्धा सामग्री संगृह्यते। अन्यदपि बहु वक्तव्यमत्र विद्यते। तत्तु यथावसरं प्रकाशयिष्यते। साम्प्रतं गुणैकपक्षपातिनां सुधियां पुरत एतावदेवोक्त्वा विरमति।

वाराणसी — विदुषामाश्रवः—

पौषपूर्णिमा, संवत् २०१५ — व्रजवल्लभद्विवेदः।

गैरिकसूत्राणि

सवृत्तिकानि

जड्युपनामकगङ्गारामोन्नीतानि

रघुनाथशर्मविरचितविवरणसमेतानि

श्रीगणेशाय नम इति सर्वत्र ॥१॥

इतिशब्दात् [१]सरस्वत्या इत्यादि ॥ १ ॥

विवरणम्

मूले—सर्वत्रेति। आदौ रञ्जयेदिति शेषः। ग्रन्थारम्भे प्रकरणारम्भ इति तदर्थः। सर्वत्रेत्यस्य सर्वेषु पदेष्वित्यर्थः। वृत्तौ—इतिशब्दादिति। सादृश्यकार्थादिति शेषः। तथा चेदं फलितम्—श्रीगणेशाय नम इत्येतत्सदृशे सरस्वत्यै नम इत्यादिके वाक्येऽपि सर्वत्र गैरिकं लापनीयमित्येतद्वाक्योन्नीतेन कुत्र कुत्र गैरिकं लापनीयमिति प्रश्नवाक्येनैकवाक्यतया लभ्यते ॥ १ ॥

प्रतीकस्याद्यन्तयोरन्यतरत्र ॥२॥

व्याख्येयव्याख्यानयोरावापोद्वापाभ्यामुद्भूतावयवभावं [२]हि प्रतीकमुच्यते। किमुच्यते? भुजावष्टब्धो भुजखण्ड इति। अमुं योगं भङ्क्त्वा सर्वत्रेत्येकवाक्यतया व्याख्याय सूत्रशृङ्खलितमहाभाष्यादौ सूत्रादौ सर्वत्रेत्यपि पक्षः समर्थिता[तः] समासपक्षेण [३]ज्ञाप्यते। [४]यथासम्प्रदायं व्यवस्थासिद्धयेऽन्यतरग्रहणम् ॥ २ ॥

---

१. अत्र 'सरस्वत्यै इत्यादि' इति च्छेदः। 'सरस्वत्यादि' इति-ख०।

२. 'हि' नास्ति-क०।

३. न ज्ञाप्यते क०।

४. तथा-क०।

विवरणम्

वृत्तौ—व्याख्येयव्याख्यानयोरिति। आवापोद्वापाभ्यां व्याख्येयव्याख्यानयोरुद्भूतावयवभावं हि प्रतीकमुच्यत इति योजना। यत् स्वस्य व्याख्यानवाक्ये आवापेन, व्याख्येयवाक्यात् स्वस्य उद्वापेन उद्धरणेन व्याख्येयवाक्यघटकेतरांशस्य त्यागेन वा, व्याख्येयव्याख्यानवाक्ययोरवयवत्वेन स्फुटं प्रतीयते तत्प्रतीकमित्यर्थः। किमुच्यत इति। प्रतीकस्योदाहरणं किमुच्यत इति प्रश्नः। उत्तरम्—भुजावष्टब्धो भुजखण्ड इति। अत्र भुजावष्टब्ध इति व्याख्येयत्वेन प्रतीकम्। भुजखण्ड इति तस्य व्याख्यानम्। अत्र भुजखण्डशब्दे व्याख्यानभूते भुजशब्दस्यावापः, अवष्टब्धशब्दस्य च व्याख्येयगतस्योद्वापः। भुजेन भुजे वाऽवष्टब्धः संश्लिष्टो भुजावष्टब्धः। भुजं च हस्ताग्रमात्रमुच्यते, भुज्यते येन तद् भुजमिति व्युत्पत्त्या। भुजखण्ड इति भुजसंश्लिष्टः शरीरस्य खण्डविशेषः पूर्णो हस्त उच्यते। भुजदण्ड इति वा व्याख्येयम्। अमुं योगमिति। अमुं योगं प्रतीकस्याद्यन्तयोरन्यतरत्रेति सूत्रम्, भङ्क्त्वा प्रतीकस्येति पदं सूत्रात् पृथक्कृत्य, सर्वत्रेत्येकवाक्यतया पूर्वसूत्रघटकेन सर्वत्रेत्यनेनानुवृत्त्यैकवाक्यतया, व्याख्याय प्रतीकस्य सर्वत्र रञ्जनीयमिति व्याख्याय, योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन सूत्रशृङ्खलितमहाभाष्यादौ सूत्ररूपेण प्रतीकेन नियन्त्रिते तद्व्याख्यानभूते महाभाष्यादौ महाभाष्ये वृत्तौ च, सूत्रादौ प्रतीकस्य सूत्रस्य आदौ, सर्वत्र महाभाष्ये वृत्तौ च रञ्जनीयमित्यादिपदाध्याहारेण व्याख्येयमित्यपि पक्षः समर्थितः, समासपक्षेण समासः संक्षेपस्तद्रूपेण पक्षेण ज्ञाप्यते, इमं योगं भङ्क्त्वा संक्षेपेणायमपि पक्षः समर्थितो ज्ञाप्यत इति लब्धम्। यथासम्प्रदायमिति। सूत्रेऽन्यतरत्रेत्यत्र यथासम्प्रदायमित्यध्याहृत्य यथासम्प्रदायं व्यवस्थितमेवान्यतरत्र रञ्जनं विधीयते, न तु स्वेच्छाहेतुकमव्यवस्थितम्। रञ्जनं व्यवस्थापयितुं प्रवृत्तस्य सूत्रकृतस्तथाविधानानौचित्यादिति भावः॥ २॥

शङ्कामतान्तरयोस्तयोर्द्वयोः ॥ ३॥

अनुवृत्त्यैव सिद्धे तयोर्ग्रहणमन्तर्गतयोस्तयोर्यथा स्यात्। 'निषेधस्य च' [सू० ५] इत्यनेनैव सिद्धे द्वयोर्ग्रहणम् 'आहुः' आदिषु यथा स्यात्॥ ३॥

विवरणम्

मूले—शङ्कामतान्तरयोरिति। शङ्का—ननु, न च, अथ, स्यादेतद् इत्यादिशब्दोपक्रमेण पूर्वपक्षोपन्यासः। मतान्तरम्—यद्वा, अथवा, परे तु, केचित्तु, अन्ये तु

इत्यादिशब्दैः पक्षान्तरोपन्यासः। तयोरिति। तत्पदेन प्रागुक्तयोराद्यन्तयोः परामर्शः। तथा च शङ्कामतान्तरयोर्द्वयोरप्याद्यन्तयो रञ्जनीयमित्यर्थः संपद्यते। वृत्तौ—अनुवृत्त्यैव सिद्ध इति। पूर्वसूत्रादाद्यन्तयोरित्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्ध इत्यर्थः। अन्तर्गतयोस्तयोर्यथा स्यादिति। यत्र महावाक्यघटकावान्तरवाक्यगता शङ्का मतान्तरं वा तथाविधं तत्रापि शङ्कामतान्तराद्यन्तयोर्यथा स्यादित्यर्थः। अन्यथा यत्र शङ्कामतान्तरयोः स्वातन्त्र्येणोपादानं तत्रैव निरतिशयाऽऽदित्वाऽन्तत्वसत्त्वेन तत्रैव स्यादिति भावः। निषेधस्य चेत्यनेनैव सिद्ध इति। 'निषेधस्य च' इत्यग्रिमसूत्रे चकारेण शङ्कामतान्तरयोः समुच्चयेनैव सिद्ध इत्यर्थः। द्वयोर्ग्रहणमिति। शङ्कामतान्तरयोर्द्वयोः पृथक् सूत्रे ग्रहणमित्यर्थः। आहुरादिषु यथा स्यादिति। अयं भावः—शङ्कामतान्तरयोर्द्वयोः पृथक् सूत्रे उपादाने निषेधस्य चेति चकारेण आहुरादीनां समुच्चयो भवति। अन्यथा तु शङ्कामतान्तरयोरेव मतान्तरप्रतिक्षेपरूपत्वेन निषेधसजातीययोः समुच्चयः स्यात्, न त्वाहुरादीनामतद्रूपाणाम्। तयोरन्यत्रोक्तौ तु परिशेषात्तेषामेव समुच्चय इति॥ ३॥

संमतेरपि व्यञ्जके ॥४॥

ॐ, तदाहुः, यदाहुः। अपिशब्दात् 'अत्र ब्रूमः' इत्यादावुपसंहारादौ च यथा स्यात्॥ ४॥

विवरणम्

अत्र तयोरित्यनुवर्तते। संमतिव्यञ्जकानि दर्शयति वृत्तौ—ओम्, तदाहुः, यदाहुरिति। सूत्रेऽपिशब्दाद् अत्र ब्रूमः, अयं भावः, अत्रेदं तत्त्वम्, वस्तुतस्त्वित्यादिरूपाणि समाधानादिवाक्यानि, अन्यानि चोपसंहारोदाहरणादिवाक्यानि यथासम्प्रदायं संग्राह्याणि॥ ४॥

निषेधस्य च ॥५॥

तच्चिन्त्यम्, तन्न। चकाराद् एतेन, अत एव, अपास्तम्, अलमादौ च यथा स्यात्॥ ५॥

विवरणम्

निषेधोदाहरणमाह वृत्तौ—तच्चिन्त्यम्, तन्नेति। सूत्रस्थचकारेण संग्राह्याणि दर्शयति—एतेनेत्यादि। अत्रापि तयोरित्यनुवर्तते। तेन तन्नेत्यादिघटितवाक्यस्याद्यन्तयो रञ्जनीयमित्यर्थः॥ ५॥

[1]पक्षान्तरदोषान्तरयोः पदे ॥ ६ ॥

यद्वा, अथवा, किञ्च, अपि चेत्यादि ॥ ६ ॥

विवरणम्

सूत्रे—पद इति । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । पक्षान्तरबोधकं दोषान्तरबोधकं च पदं रञ्जनीयमित्यर्थः । पक्षान्तरबोधकं पदम्—यद्वा, अथवेति । दोषान्तरबोधकम्–किञ्च, अपि चेत्यादि ॥ ६ ॥

ग्रन्थदेवतयोर्नाम्नि ॥ ७ ॥

स्पष्टम् ॥ ७ ॥

विवरणम्

अत्र सूत्रे नाम्नि इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ ७ ॥

[2]इतिश्र्यादौ सर्वत्र व्यवधानेन ॥ ८ ॥

आदिशब्दः प्रकारे । तेन तत्तुल्याध्यायसर्गसंग्रहः[3] । 'ग्रन्थदेवतयोः' [सू० ७] इत्यनेन स्वनामासंग्रहादयमारम्भः । [4]तत्रैव स्वशब्दपूरणे तु तन्मात्रे पर्यवस्येत् । अत्र च यद्यलङ्कार इत्यवद्यत्तर्हीतिहासादौ पर्वणि पर्वण्येवाभविष्यन्नाध्यायेऽध्याये[5] । अनुवृत्त्यैव सिद्धे सर्वत्रग्रहणं छन्दसीत्यर्द्ध[थं] गृह्णाति । व्यवधानेनेति रुचिविशेषाभिप्रायम् । अत एव वाक्यघटकपदार्थविशेषरुचिर्नास्त्येवेति सर्वत्रैवोक्तं प्राक् ॥ ८ ॥

विवरणम्

वृत्तौ—तत्तुल्याध्यायेत्यादि । ग्रन्थसमाप्तितुल्याध्यायसर्गसंग्रह इत्यर्थः । तत्तुल्याध्यायसर्गान्तसंग्रह इति यावत् । अत्राध्यायान्तादौ तुल्यता चावसानत्वरूप-

---

१. 'व्यञ्जकपक्षा···' इति क० ।
२. इतिश्रादौ-क० ।
३. 'सर्ग' नास्ति-क० ख० ।
४. तत्र ग०
५. 'अध्याये' नास्ति-ग०

धर्मसाम्येन। तत्रैवेति। पूर्वसूत्र एवेत्यर्थः। तन्मात्र इति। इतिश्र्यादौ स्वनाममात्र एव गैरिकं लापनीयमिति पर्यवस्येदित्यर्थः। अत्र चेति। अत्र सूत्रे यदि 'इतिश्र्यादौ' इत्यपनीय तत्स्थाने 'अलङ्कारे' इत्यवक्ष्यत्, तर्हि अलङ्क्रियते अलंशब्द उच्चार्यते यत्रेति व्युत्पत्त्या समाप्तिरूपोऽर्थः स्यात्। सा च समाप्तिर्भारतादावितिहासे पर्वरूपैव गृह्येत, न त्वध्यायरूपा। प्रकृतार्थसंबद्धस्याध्यायान्तरस्यापि वक्तव्यत्वेनाध्यायेऽलंशब्द-प्रयोगायोगात्। पर्वणि त्वलंशब्दप्रयोगो युज्यते, तत्रैव पर्वणि तत्प्रकृतार्थसमाप्तेः। यथा भीष्मादिपर्वस्वेव भीष्मादिचरितानां समाप्तिः। अनुवृत्त्यैवेति। सर्वत्रेत्यस्य प्रथम-सूत्रान्मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्त्यैवेत्यर्थः। छन्दसीत्यर्द्धमिति। छन्दसीत्यर्थमिति पाठो भाति। छन्दसीत्यस्य पद्य इत्यर्थः। गृह्णातीत्यस्य संगृह्णातीत्यर्थः। रुचिविशेषाभिप्राय-मिति। अत्र व्यवधानेन रञ्जन एकद्वित्र्यादिपदव्यवधाननियमो नास्ति, किन्तु रुचि-विशेष एव नियामक इति भावः। अत एव व्यवधानेनेत्यस्य रुचिविशेषाभिप्रायकत्वादेव। वाक्यघटकपदार्थविशेषेत्यादेरादौ प्रायेणेति शेषः। प्रायेण इतिश्र्यादिवाक्यघटकपदार्थ-विशेषरुचिर्वाचकानां नास्त्येव, तेषां ग्रन्थप्रतिपाद्यपदार्थविशेष एव रुचेः संभवादिति मत्वा प्रकृतसूत्रे पूर्वं सर्वत्रेत्येवोक्तम्। पश्चात्तु तादृशवाक्यघटकपदार्थविशेषविषयक-वाचकविशेषगतरुचिविशेषस्यापि क्वचित् कदाचित् संभवाभिप्रायेण व्यवधाने-नेत्युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अङ्केऽङ्के ॥ ९ ॥

[1]इति जड्युपनामकगङ्गारामकृतगैरिकसूत्राणि समाप्तानि ॥

प्रत्येकप्राप्तये कृता वीप्सा समाप्तिमप्याह। अक्षरपुस्तके स्वतो व्यावृत्त-त्वादङ्कपुस्तकेऽवान्त[र]व्यावृत्त्यभावाद् न (?) ज्योतिःशास्त्रगोचरता ॥ ९ ॥

[2]गैरिकसूत्राणि। अत्र गैरिकं पुस्तके कुत्र लापनीयमित्युन्नीतप्रश्नकपरं गैरिकपदम्। तानि च तानि सूत्राणि च गैरिकसूत्राणीत्यर्थः। तथा च गैरिकं पुस्तकेऽत्रात्र लापनीयमिति वाक्यार्थः प्रश्नोत्तरयोरेके(रे)कवाक्यतया संपद्यत इति न न्यूनपदतादोषः।

---

१. इत्येतानि गैरिकसूत्राणि समाप्तानि-क०।

२. 'गैरिकसूत्राणि' इत्यारभ्य 'न न्यूनपदतादोषः' इत्यन्तो भागो नास्ति-क० ग०।

समूलमपि निर्मूलं यदहं प्रललाप तत्।
विश्वचक्रं भ्रामयितुर्यन्तुर्विलसितं भवेत्॥
इतिश्री जड्युपनामकगङ्गारामोन्नीता[1] गैरिकसूत्रवृत्तिः॥

——

विवरणम्

अङ्केऽङ्के प्रत्येकमङ्के गैरिकं लापनीयमित्यर्थः। यद्यप्यत्र प्रत्येकमङ्के गैरिकलापनप्राप्तये वीप्सा कृता, अन्यथा क्वचिदेव तत् स्यात्; तथापि प्रकृतगैरिकसूत्रसमाप्तौ कृता वीप्साऽन्यत्रेवात्रापि ग्रन्थसमाप्तिमप्याहैवेत्यर्थः। विनिगमनाविरहादुभयपरत्वमेव वीप्साया इति भावः। अक्षरपुस्तकेऽङ्कानां लेखनेऽक्षरवैजात्येन स्वतो व्यावृत्तत्वाद् गैरिकलापनं विनैव व्यावृत्तत्वात्। अङ्कपुस्तके गणितपुस्तकेऽङ्कानां साजात्येनावान्तरव्यावृत्त्यभावाद् अङ्कपुस्तके 'अङ्केऽङ्के' इत्यस्य सूत्रस्य ज्योतिःशास्त्रगोचरतेत्यर्थः। अयं भावः—यथा क्वचित् १२ इति संख्याद्वयाभिप्रायेण लिखितम्, अन्यत्र द्वादशाभिप्रायेण तथैव लिखितम्। तत्र रञ्जनं विना संदेहः स्यात्। रञ्जने तु न संदेहः, यतो हि यदा प्रत्येकं पृथग् रञ्जनं तदा संख्याद्वयप्रतीतिः, यदि तु समुदायरञ्जनमविभागेन तदा द्वादशसंख्याप्रतीतिरिति। अत्र वृत्तौ—"न ज्योतिःशास्त्रगोचरता" इति नञ्घटितः पाठोऽसाधुः, तन्मात्रगोचरत्वस्यैव सत्त्वात्॥ ६॥

गैरिकसूत्राणि समाप्तानीत्यत्र गैरिकपदं येषां सूत्राणां दर्शनेन "कुत्र गैरिकं लापनीयम्" इति प्रश्न उन्नीतस्तादृशसूत्रपरमित्यर्थः। उन्नीतप्रश्नकेत्यत्र उन्नीतः प्रश्नो यैरिति विग्रहः। तथा च गैरिकपदस्योन्नीततादृशप्रश्नके तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणा। इति वाक्यार्थ इति। अयं वाक्यार्थस्तादृशप्रश्नस्य सूत्रनवकरूपस्य समाधानवाक्यसमुदायस्य चैकवाक्यतया संपद्यत इति समाधानवाक्ये लापनीयमिति पदानुक्त्या यो न्यूनपदत्वदोषः स प्रश्नवाक्यात्तल्लाभान्नेत्यर्थः।

समूलमपीति। रञ्जनसम्प्रदायसत्त्वेन समूलमपि, इतः प्राग् रञ्जनविधायकसूत्राभावान्निर्मूलमिदं गैरिकरञ्जनसूत्रं यदहं प्रललाप प्रकर्षेण ललाप। न तु प्रलापं कृतवान्। "प्रलापो नर्थकं वचः" [अमर० १।६।१५] इति प्रलापवचनस्यानर्थक्यादस्य च सार्थक्यात्। तदिदं विश्वचक्रं भ्रामयितुर्यन्तुः सर्वान्तर्गतत्वेन चराचरजगन्नियन्तु-

१. गङ्गारामकृता-क०।

विलसितं भवेदित्यहं संभावयामि। अन्तर्यामिप्रेरणयैवेदं सूत्रं मया व्यरचीत्यर्थः। अत्र यन्तुर्विलसितमित्युक्त्या स्वकर्तृकप्रलापक्रियायां परोक्षत्वोपपत्तिः। अत एव चेदं प्रकृष्टं लपनं न त्वनर्थकं वचः।

गङ्गारामोन्नीतगैरिकसूत्रवृत्तिरिति। गङ्गारामोन्नीतानां तेनैव स्वबुद्ध्या यथासम्प्रदायमुत्प्रेक्षितानाम्, न तु शास्त्रान्तरावलम्बनेन प्रणीतानामित्यर्थः॥

इतिश्री बलियामण्डलान्तर्गत-छाता-ग्रामाभिजनविद्याजनुर्गुरुत्रह्मीभूत-
श्रीकाशीनाथपदाराधनावाप्तसन्मतिश्रीरघुनाथशर्मकृतं
गैरिकसूत्रतद्वृत्तिव्याख्यानं सम्पूर्णम्॥

रजिस्टर्ड न्यूज पेपर्स एक्ट के नियम के अन्तर्गत

विज्ञप्ति

१.	प्रकाशन का नाम	सारस्वती सुषमा
२.	प्रकाशन की तिथि	त्रैमासिक
३.	मुद्रक का नाम	अमलकुमार वसु
	राष्ट्रीयता	भारतीय
	पता	इण्डियन प्रेस (प्राइवेट) लिमिटेड मलदहिया, वाराणसी।
४.	प्रकाशक का नाम	क्षेत्रेशचन्द्र चट्टोपाध्याय
	राष्ट्रीयता	भारतीय
	पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।
५.	सम्पादक का नाम	कुबेरनाथ शुक्ल
	राष्ट्रीयता	भारतीय
	पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।
६.	स्वामित्व	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।

मैं क्षेत्रेशचन्द्र चट्टोपाध्याय घोषित करता हूं कि उपरि लिखित विज्ञप्ति मेरी जानकारी के अनुसार बिलकुल ठीक है।

क्षेत्रेशचन्द्र चट्टोपाध्याय
हस्ताक्षर

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

१. एषा देशे विदेशे च लब्धप्रसारा त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिका।

२. अस्याः प्रकाशनं प्रतिवर्षं ज्येष्ठभाद्रमार्गशीर्षफाल्गुनपूर्णिमासु भवति।

३. अस्याः प्रधानमुद्देश्यं संस्कृतग्रन्थेषु मौलिकानुसन्धानप्रवृत्तेः समालोचनाप्रवृत्तेश्चोद्बोधनं प्रोत्साहनं चास्ति।

४. अस्यां वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विदुषां मौलिकविचारपूर्णा अनुसन्धानप्रधाना निबन्धाः प्रकाश्यन्ते।

५. लेखकेन प्रकाशितस्य निबन्धस्य पञ्चविंशतिः प्रतिमुद्रणान्युपलब्धानि स्युः।

६. अस्या वार्षिकं मूल्यं सप्त रूप्यकाणि, प्रत्यङ्कं च रूप्यकद्वयं वर्तते।

७. पत्रिकायाश्चतुर्थपञ्चमषष्ठवर्षीया अङ्का अर्धमूल्येन प्राप्तुं शक्यन्ते।

८. पत्रिकासम्बन्धी सर्वविधः पत्रव्यवहारः–"सम्पादक, सारस्वती सुषमा, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी–२" इति संकेतेन विधेयः।

प्रकाशक—क्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्याय, संचालक—अनुसंधान संस्थान, संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।

मुद्रक—अमलकुमार वसु, इण्डियन प्रेस (प्राइवेट) लिमिटेड, वाराणसी शाखा।